

Структура і жанр Галицько-Волинського літопису

Десять років тому мною була опублікована книжка про композицію і характер викладу *Галицько-Волинського ізводу*. У ній запропоновано переглянути традиційний погляд на це надзвичайно важливе джерело давньоруської історії XIII ст. і вважати його не звичайним літописом, а зібранням великих і малих повістей, присвячених життєписам синів і внуків галицько-волинського князя Романа Мстиславича¹.

Міркування на користь запропонованого погляду на структуру *Галицько-Волинського ізводу* наведені на багатьох сторінках названих у примітці монографій і в низці статей². Тут же спробую зібрати їх воедино, розвинувши деякі положення концепції. Написанню цієї статті великою мірою сприяла багаторічна праця над складанням коментаря до видання *Галицько-Волинського ізводу* за Хлебниковським списком, що побачило світ у кінці 2002 р.³ Сподіваюсь, що наша спільна з В. Ю. Франчук праця (вона підготувала текст ізводу) сприятиме пошвавленню наукового інтересу до *Галицько-Волинського літопису* і появи нових праць, зокрема — про його характер і структуру.

Необхідно відзначити, що з самого часу відкриття *Галицько-Волинського ізводу* М. М. Карамзіним⁴ учені неодноразово відзначали його незвичайність, велику відмінність від інших пам'яток літописного жанру. М. М. Карамзін належить чимало цінних спостережень над текстом ізводу, він першим помітив, що хронологічна сітка (так само, як і розбиття на порічні статті) була пізніше незграбно, з великими похибками, припасована до Іпатіївського списку. Вчений знав і Хлебниковський список, в якому розподіл на статті й дати подій відсутні⁵. Неординарність і своєрідність *Галицько-Волинського літопису* одним з перших

1 Котляр М. Ф. *Галицько-Волинський літопис XIII ст.* К., 1993. Кількома роками пізніше ця праця побачила світ в дещо скороченому вигляді: Котляр Н. Ф. *Галицько-Волинская летопись (источники, структура, жанровые и идейные особенности). Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1995 г.* М., 1997.

2 Котляр Н. Ф. Жанр і композиція Галицько-Волинської летописи. *Восточная Европа в древности и средневековье. Спорные проблемы истории. Чтения памяти В. Т. Пацуто.* М., 1993; Котляр М. Ф. Структура Галицько-Волинського літопису. *Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історія.* Львів, 1994 та ін.

3 *Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар.* За ред. М. Ф. Котляра. К., 2002.

4 Карамзин Н. М. *История государства Российского.* СПб., 1842. Кн. 1, т. 1. С. XVI.

5 Там же. Кн. 1, т. 3; Примечания к 3 тому. Стб. 52. Прим. 113.

підкреслив К. М. Бестужев-Рюмін; він вказав на його особливості, що відрізняли пам'ятку від традиційних літописних ізводів, зокрема відзначив більш струнку, ніж у інших літописів, композицію, злитість викладу, а серед джерел назвав окремі повісті (про Калкську битву, навалу Батия, смерть Володимира Васильковича)⁶.

А М. Д. Приселков з приводу *Галицько-Волинського ізводу* написав, що «ця пам'ятка являла собою історичне повісткування без звичайної для інших політичних центрів Русі літописної сітки років»⁷. В наступній праці вчений припустив, що редактор кінця XIII ст. збирався перекомпонувати увесь текст *Галицько-Волинського ізводу*, щоб надати йому хронологічну послідовність і виділити порічні статті. Та задум того ймовірного редактора залишився нездійсненим, і хронологічна сітка була приладнана до тексту лише в XIV ст. — до Іпатіївського списку⁸.

Уперше окремі повісті у складі *Галицько-Волинського ізводу* виявив Л. В. Черепнін. Він присвятив своє дослідження першій з двох основних складових частин пам'ятки, що її він назвав *Літописцем Данила Галицького* (другою є *Волинський літопис*). Уперше в науці вчений визначив структуру і склад *Літописця*, витлумачив його не як звичайний і традиційний звід порічних записів, а як композиційно цілісний твір, що відобразив історію Галицько-Волинської Русі доби князя Данила. Л. В. Черепнін описав кілька повістей у складі *Літописця*⁹, що відкрило новий напрямок у подальших студіях над *Галицько-Волинським ізводом* взагалі. У своєму ґрунтовному дослідженні цього ізводу В. Т. Пашуто сприйняв думку Л. В. Черепніна про те, що серед джерел пам'ятки були літописні повісті, але не думав, що які-небудь з них були безпосередньо включені до ізводу¹⁰.

Припущення Л. В. Черепніна про введення складачами і редакторами до тексту *Галицько-Волинського ізводу* окремих повістей навело мене на думку про те, що, можливо, цих повістей набагато більше, ніж думав учений, і що саме вони визначили жанр і структуру всієї пам'ятки. У процесі тривалого вивчення ізводу народився висновок, що він у цілому складається з окремих повістей, об'єднаних пізнішими редакторами.

У складі основних повістей *Галицько-Волинського ізводу* (Початкової, про збирання Данилом волинської отчини, Антиординської, про стосунки з Литвою та ін.) містяться менші за обсягом, що звичайно розривають тканину тих основних повістей, а самі ці малі твори виявляються також роз'єднаними і

6 Бестужев-Рюмін К. *О составе русских летописей до конца XIV в.* СПб., 1868. С. 151–157.

7 Приселков М. Д. *История русского летописания XI–XV вв.* СПб., 1996. С. 291 (уперше праця видана 1940 р.).

8 Приселков М. Д. Летописание Западной Украины и Западной Белоруссии. *Ученые записки Ленинградского гос. ун-та.* № 67. Серия исторических наук, вып. 7. Л., 1941. С. 5–24.

9 Черепнін Л. В. Летописец Даниила Галицкого. *Исторические записки.* № 12. 1941.

10 Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* М., 1950. С. 17–133. Докладний історіографічний огляд теми див.: Котляр М. Ф. *Галицько-Волинський літопис.* С. 6–25.

вміщеними в різних місцях більших. На мій погляд, це було цілком свідомо вчинено давніми книжниками з двох причин. Перша — аби створити картину повістування адекватною історичній дійсності, коли одночасно розвивалось кілька зовсім різних за змістом, характером і значенням процесів і явищ, а події примхливо переплітались між собою. Друга — щоб усе ж таки надати творові вигляду традиційного, «справжнього» літопису. Напевне, галицькі та волинські книжники розуміли незвичність для читачів написаного ними. З цією ж метою кимось з пізніших редакторів була досить незграбно приставлена хронологічна сітка до Іпатіївського списку нашого ізводу з елементарним і довільним розділенням тексту на порічні статті.

Як відомо, *Галицько-Волинський ізвод* ділиться на дві неоднакових за обсягом і різних за характером частини: *Літописець Данила Галицького* (1205–1258) і *Волинський літопис* (1259–1290). Гадаю, що нині існують підстави відмовитися від погляду на цей ізвод як на низку порічних статей, потім об'єднаних і опрацьованих складачами і редакторами. Перед нами — структурно досконалий історико-літературний твір, що розкриває історію краю та всієї Південно-Західної Русі.

У результаті досліджень тексту *Галицько-Волинського ізводу* запропоновано таку структуру пам'ятки¹¹. Перша з двох основних його частин — *Літописець Данила Галицького* — складається з кількох великих і менших за обсягом повістей. Літописець відкривається *Початковою Галицькою повістю*, що починається зі слів: «Велику мятежу въставшую въ земли Руской, оставившими же ся двѣма сынома его...»¹² — йдеться про події, що сталися після загибелі Романа Мстиславича у Польщі влітку 1205 р.¹³ *Повість* закінчується на розповіді про вокняжіння 10-літнього Данила в Галичі 1211 р. і трохи пізніше вигнання боярами з міста його матері княгині Анни. *Повість* була написана не раніше 1212 р.¹⁴

Наступна *Повість* у складі *Літописця* — про збирання Данилом волинської отчини — була, як мені здається, складена по гарячих слідах описаних у ній подій, у 1228–1229 рр. Вона починається оповіддю про утвердження Мстислава Удатного в Галичі 1219 р.: «Мъстиславъ же пойде на Галичь совѣтомъ Лестковымъ»¹⁵... Данило же не утяже уехати...»¹⁶. В її складі міститься особлива невелика *Повість* про битву з монголами на Калці 1223 р. *Повість* про збирання Данилом волинської отчини завершується звісткою про смерть тестя Данила князя Мстислава Мстиславича (1228 р.), що відкрила молодому князеві шлях до галицького престолу, чому раніше заважали його зобов'язання перед тестем: «По томъ же Мъстиславъ великій Удатный князь умре, жадающу бо ему видети

11 Детально див. у монографіях, названих у прим. 1.

12 *Галицько-Волинський літопис*. С. 77.

13 Там же. С. 81.

14 Котляр М. Ф. *Галицько-Волинський літопис XIII ст.* С. 30.

15 Краківський князь Лешек Білий.

16 *Галицько-Волинський літопис*. С. 82.

сына своего Даниила,... оному же хотящю поручити домъ свой и дѣти в руцѣ его»¹⁷.

Черговою повістю в складі *Літописця Данила* є твір про повернення князем галицького стола. Він починається відразу після опису зустрічі 1228 р. довіреного боярина Данила з доживаючим останні дні Мстиславом Удатним. Розповідь про кончину Мстислава підкорена автором цієї *Повісті* ідеї законної пересменності влади Данилом від тестя. Закінчується ця докладна і довга *Повість* (займає більше двох третин *Літописця*) оповіданням про битву біля Ярослава 1245 р., у якій Данило здолав об'єднані сили бояр, їхньої маріонетки Ростислава чернігівського, угрів і поляків. Останніми словами *Галицької повісті* були: «А Ростиславъ бежа въ Ляхы и поемъ жену свою иде въ Угры...»¹⁸. Написана вона, думаю, незабаром після Ярославської баталії, та не пізніше 1246 або 1247 р. Авторіві був потрібний певний час, щоб осмислити події й організувати сам текст *Повісті*.

До складу *Повісті* про повернення Данилом галицького стола вставлено меншу, але винятково важливу з огляду на описані в ній події і для розвитку сюжету самого *Літописця Данила* *Повість про побоище Батьево* (така назва в Іпатіївському списку нашого джерела, а в Хлебниковському замість неї на берегах приписано: «Батьева рать начаса в Руси в лѣто 6745»¹⁹, тобто 1237 р.). Уявляється безсумнівним, що до *Літописця* вона потрапила вже у скомп'юнованому і відредагованому південноруським редактором вигляді. Саме у процесі його праці й були зроблені вставки до *Повісті про побоище Батьево*, у яких йшлося про події у Галицько-Волинській Русі.

Літописець завершується *Повістю* про боротьбу Данила проти ординського ярма. Вона починається енергійно та стрімко: «Приславшю же Могучѣвъ послъ свой къ Данилови и Василку, будущю има в Дороговъску: “Дай Галичъ!”»²⁰. Це сталося, імовірно, восени того самого 1245 р., коли Данило виграв вирішальну для долі його князівства битву біля Ярослава. Так само, як і попередні, ця *Повість* неодноразово перебивається вставками менших повістей про стосунки Романовичів із західними сусідами: Угорщиною і Польщею, Литвою і ятвягами. Особливою «повістю в повісті» вважаю докладно повідану авторами історію про участь Данила Романовича в суперництві за австрійську спадщину (1252–1253 рр.).

Ця *Повість* про боротьбу князя проти ординського ярма і разом з нею його *Літописець* у всіх відомих списках *Галицько-Волинського ізводу* обривається на реченні: «Бысть же вѣсть Данилу, послаше Лва и Шварна²¹ вонъ изъ Вьлодимера, рече имъ: “Аще вы будете у мене, [вам] ездити у станы к нимъ; аще ли азъ

17 Там же. С. 90.

18 Там же. С. 108.

19 *Галицько-Волинський літопис*. С. 99.

20 Там же. С. 109.

21 Його сини.

буду...»²². Виходячи з послідовності подій, останні слова відносяться до середини 1258 р. Далі в ізводі починається волинська частина.

Подібно до *Літописця Данила Галицького*, *Волинський літопис* зберігся не повністю — у ньому також відсутні початок и кінець. Після тільки-но наведених слів *Літописця* йде текст: «По семь же минувшима двѣма лѣтома»²³, а далі розповідь зосереджується навколо постаті молодшого брата Данила князя Василька. Цю першу частину *Волинського літопису* можна назвати *Літописцем Василька Романовича*.

Частина *Літописця Василька*, що збереглася, починається зі слів:

«И бысть тишина по всей земли. В тыя же дни веселе бысть у Василка князя у Володимери городѣ: нача отдавати дъщерь свою Олгу за Андрѣа князя за Всеволодича к Чернѣгову»²⁴.

Запис відноситься до осені 1259 р. Згідно з моїми спостереженнями над текстом, *Літописець Василька* складається з двох великих повістей: про Бурундаєву рать і про стосунки з Литвою. *Повість про Бурундаєву рать* відзначається стрункістю й цілісністю, жодного разу не перебиваючись вставками іншого змісту, що є звичайною річчю у повістях, з яких сформовано *Галицько-Волинський ізвод*. Однак текст *Повісті* про стосунки з Литвою, що починається з подій літа 1262 р., неодноразово переривається оповідями про події зовнішньополітичного життя: з'їзд руських і польських князів у Тернаві 1262 р., зв'язки з Польщею, а також волинські справи і смерть Данила, що настала 1264 р.

Завершується *Літописець Василька Романовича* звісткою про його кончину 1269 р. Чомусь волинський книжник не створив панегірика своєму героєві. На мою думку, той панегірик існував, але був, мабуть, втрачений при наступних редагуваннях і неодноразових перегрупованнях тексту. А далі починається наступна складова частина *Волинського літопису* — *Літописець Володимира Васильковича*, що відкривається словами: «И по немѣ (Василькові. — М. К.) нача княжити в него мѣсто сынѣ его Вьлодимерь...»²⁵.

Творець *Літописця Василька* ставив перед собою ту саму мету, що й складачі *Літописців* Данила і Василька: звеличення князя та його діянь. Однак написаний ним твір за формою і змістом більше, ніж інші частини *Галицько-Волинського ізводу*, нагадує традиційний літопис. У своїй більшій частині він більше не являє серію з'єднаних між собою повістей. Ці повісті, а їх у складі *Літописця Василька* є кілька, використані як матеріал для написання авторського твору. І лише описові останніх літ життя героя присвячена особлива *Повість* про хворобу і

22 *Галицько-Волинський літопис*. С. 123.

23 Там же.

24 Там же.

25 Там же. С. 131.

смерть Володимира Васильковича, що без суттєвих змін включена до складу його *Літописця*²⁶.

Завершує *Галицько-Волинський ізвод* невеликий фрагмент *Літописця Мстислава Даниловича*, котрому Володимир Василькович, що не мав синів, заповів своє Володимиро-Волинське князівство. Через невдалі переставлення пізнішими редакторами і складачами початок цього літописця виявився в середині того його фрагменту, що зберігся, вже після розповіді про початок правління Мстислава у Володимирі: «Князь же Мъстиславъ съде на столе брата своего Влодимеря...»²⁷. Літописець Мстислава уривається на подіях 1289–1290 рр.²⁸

Подібні структура, композиція й конкретний склад нашого ізводу, відсутність у ньому хронологічної послідовності викладу, на мою думку, змушували авторів, складачів і редакторів користуватися неконкретними формулюваннями, для визначення хоч би приблизного часу того, що відбувалося. Часова послідовність подій визначалась за допомогою переходових формул: «в та же лета», «в то же время», «в ино время», «зиме же бывши» та ін.²⁹, чого звичайно не зустрічаємо в такій ролі у справжніх літописах.

Високий сановник угорського королівства, найближчий сподвижник короля бан Фільній очолив похід на Галич, що стався, ймовірно, взимку 1220/21 р.³⁰ Розповівши про цю подію, галицький повістяр зауважує: «Во ино время убиень бысть Даниилом Романовичемъ древле прегордый Филя»³¹. Йдеться про загибель Фільнія у знаменитій битві біля Ярослава 17 серпня 1245 р., якій *Галицька повість* присвятила докладну і яскраву розповідь³². Таке забігання вперед дуже характерно для вільної оповіді *Літописця Данила Галицького* й *Волинського літопису* — й зовсім не притаманне давньоруським традиційним літописам.

Те ж саме бачимо у передуючому цій розповіді повістюванню про запеклу боротьбу за Галич проти угрів, у якій місцеві бояри намагались спертись на сіверських князів-Ігоровичів і, водночас, висували ще одну свою маріонетку Мстислава пересопницького. Повідавши про невдалу спробу Мстислава захопити Галич і глузування бояр над невдахою, книжник раптом обіцяє: «И по семь скажемъ о Галичинѣ могилѣ и о начале Галича, откуда ся почалъ»³³. Перед нами — одне з красномовних свідчень нетрадиційності *Літописця Данила* і всього *Галицько-Волинського ізводу* в цілому. Його творці вільно переміщуються у часі, забігаючи вперед і відступаючи назад. У даному випадку повістяр не виконав своєї обіцянки, про що доводиться жалкувати: історики б мали

26 Там же. С. 147–150.

27 Там же. С. 151.

28 Там же. С. 156.

29 Котляр М. Ф. Структура Галицько-Волинського літопису. С. 16 і наступ.

30 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. *ЗНТШ*. Львів, 1901. Т. 41. С. 17.

31 *Галицько-Волинський літопис*. С. 84.

32 Там же. С. 108.

33 Там же. С. 79.

древній фольклорний переказ про заснування Галича, міста, виникнення і початкова історія якого (до 1140 р., коли його вперше згадують джерела) залишаються невідомими.

Складачі й редактори *Галицько-Волинського ізводу* у тексті, що відноситься до середини XIII ст., обґрунтували і виправдали подібну манеру розповіді з відступами назад і забіганнями вперед. Між розповідями про стосунки з литовським князем Мендовгом і про події в Австрії, до яких Данило Романович збирався втрутитися, книжник зауважує:

«В та же лѣта, времени минувшо, — гронографу же нужна есть писати все и вся бывшая, овогда же писати въ предняя, овогда же вступати въ задняя...».

Цей відступ, як на мене, є надзвичайно важливим для розуміння характеру й структури *Галицько-Волинського ізводу*. Цими словами літописець підкреслює, що йому доводиться описувати минуле й сучасне, часом забігаючи вперед, часом відступаючи назад, тобто не в хронологічному, а смислового зв'язку. Тут же складач *Літописця Данила* визнає, що «число же лѣтомъ zde не писахомъ, ... в задняя впишемъ»³⁴. Але, як відомо, ні він, ні його продовжувач, складач волинської частини ізводу, не виконали цієї обіцянки. Як мовилось, дати на берегах Іпатіївського списку з'явилися «заднім числом», десь у XIV або в XV ст. Вміщення такого відступу саме в цьому місці тексту можна пояснити, мабуть, тим, що повістяр не довів до кінця оповідь про литовські справи і знову повернувся до справ австрійських, повідомлення про які обірвав незадовго перед тим.

У тексті *Галицько-Волинського ізводу* постійно зустрічаються згадані вище відступи вглиб часу і обіцянки розповіді про подію пізніше. Особливо показово видається мені розповідь у кількох місцях пам'ятки про ту саму подію — про заснування улюбленого міста Данила Холма. Згідно з моїми спостереженнями над *Літописцем Данила Галицького*, Холм заснували у час між другою половиною 1236 — першою половиною 1238 р. При цьому я виходив з двох повідомлень джерела. Перше, що відноситься до літа 1236 р., повідомляє: «Кондратови³⁵ же ставшю, где нынѣ градъ Холмъ стоить»³⁶ — отже, тоді місто ще не існувало. Але влітку 1238 р. Данило Романович вже перебував у Холмі: «Прииде въсть Данилу, будуцю ему в Холмѣ, яко Ростиславъ³⁷ съшелъ есть на Литву»³⁸. Таким чином, сама згадка про Холм могла з'явитися у *Волинській повісті* не раніше кінця 1237–1238 рр.

34 *Галицько-Волинський літопис*. С. 114. Красномовне свідчення з перших рук, що текст пам'ятника писався одразу без позначення дат, отже — і без розділення на порічні статті.

35 Мазовецький князь.

36 *Галицько-Волинський літопис*. С. 98.

37 Чернігівський княжич, боярська маріонетка, котрий суперничав з Данилом за галицький стіл.

38 *Галицько-Волинський літопис*. С. 98. Дати вказані у відповідності з: Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 25–26.

Тим часом, у повістуванні про події 1222 р., що майже на два десятиліття відстояли від тих, що відбувались 1236–1238 рр., несподівано і без видимого зв'язку з ними згадується Холм: «Богу же изволившю Даниль създа град, именемъ Холмъ, — създание же его иногда (в інший час. — М. К.) скажемъ»³⁹. Але продовження цієї літописної розповіді відкриває сенс згадки Холма у викладі подій початку 1220-х років: «Бѣ бо бискупъ Асаф⁴⁰ въ Угровску, иже ступи на столъ митрополий и за то свержень бысть съ стола своего — и приведен бысть на бископью в Холмъ»⁴¹. Виходить, що логіка оповіді змусила автора пожертвувати й хронологією, й послідовністю свого повістування— при тому, що скинення Асафа з митрополичого престолу (про що могло йтися лише у кінці 40-х — на початку 50-х років XIII ст.) й посаження його єпископом у Холмі сталося приблизно трьома десятиліттями пізніше.

Навіть коли події відстояли лише на кілька років від часу створення повісті, й тоді її складач і редактор не вважали за потрібне додержуватися послідовності у викладі подій, що, поза сумнівом, були їм добре відомі. Так, у *Повісті про боротьбу Данила проти ординського ярма* зустрічаємо таке речення: «В та же лѣта или преже, или по томъ приехавше татаре къ Бакотѣ»⁴². Кампанія татарської орди Куремси проти Галицько-Волинського князівства почалась, імовірно від усього, у кінці 1252 р. І тут книжник відступає назад, свідомо порушуючи хронологічну послідовність подій. Перед цим у *Літописці Данила Галицького* йдеться про коронацію князя в Дорогичині у кінці 1253 р. Можна думати, що він прийняв корону від папських послів, уже знаючи про напад Куремси.

Недодержання хронологічної послідовності подій, отже, не винятки, хай і численні, а норма для творців *Галицько-Волинського ізводу*. Розповідаючи про боярський спротив зусиллям Данила Романовича щодо об'єднання Галицько-Волинської Русі й придушення опозиції, книжник повідомляє про це поза часом і простором літописного контексту: «Нѣкогда ему в пиру веселяшюся, один отъ тѣхъ безбожныхъ бояръ лице зали ему чашею, и то ему стерпѣвшю...»⁴³. Лише з попередньої оповіді можна зрозуміти, що йшлося про могутній боярський клан Молибоговичів, незадовго перед тим «умышлявший» на життя Данила Романовича. Утім, думаю, що навряд чи літописець відобразив реальну подію: князь, та ще й такий гордий і хоробрий лицар, яким був старший Романович, не стерпів би публічної образи від свого васала. Напевне, маємо справу з поширеним у середньовічному (головним чином, західноєвропейському) лицарському фольклорі символом найбільш тяжкої образи, яку тільки може завдати слуга своєму

39 *Галицько-Волинський літопис*. С. 85.

40 Названий першим у щойно згаданій розповіді про володимирських єпископів.

41 *Галицько-Волинський літопис*. С. 85.

42 Там же. С. 117.

43 Там же. С. 94.

панові. Напевне, ця історія народилася в колі відданих Данилові соратників, його дружинників⁴⁴.

І в повістуванні про наростання суперництва за Галич і Галицьку землю між Данилом і боярським ставлеником Ростиславом Михайловичем чернігівським, що проходило (за відомостями інших джерел) у 1235–1236 рр., автор *Літописця Данила Галицького* уникає викладу фактів у хронологічній послідовності, а обмежується туманною сентенцією: «Бывшую же межи ими овогда миру, овогда рати»⁴⁵. Дозволяють уявити загальну політичну ситуацію в регіоні попередні слова галицького книжника про те, що Володимира Рюриковича змінив у Києві Ярослав Всеволодич суздальський, але не зміг утриматись на київському столі, після чого Михайло Всеволодич чернігівський на час захопив столий град Русі, а сина залишив у Галичі⁴⁶.

Численні перестановки у тексті *Галицько-Волинського ізводу*, перебивки тексту більших повістей меншими також не дозволяють вважати його літописом у справжньому сенсі цього слова. У книзі про *Галицько-Волинський літопис*, виданій у Києві 1993 р., мною наведено численні докази цього. Тут же я обмежусь найбільш виразними прикладами. Розповідь пам'ятки про долю спадку луцького і пересопницького князя Мстислава Ярославича Німого, що відноситься до 1228–1229 рр. («Мъстиславу же Нѣмому давшю отчину свою князю Данилу и сына своего поручиль Ивана; Ивану же умръшю, и прия Луцескь и Ярославль...»⁴⁷), раптом переривається емоційним, високого стилю реченням:

«Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати, и великия труды, и частыя войны, и многыя крамолы, и чыстая въстания, и многыя мятежи, измлада бо не бы има покоа»⁴⁸.

Досі історикам й філологам не пощастило задовільно пояснити вміщення процитованих слів у оповіді про заповіт Мстислава.

«В теперішнім тексті ся історія спадщини Мстислава Німого, окрім екскурсів самого літописця, перебита ще абсурдною вставкою якогось книжника: “Начнемъ же сказати бесчисленьныя рати” і т. п. — маємо її у всіх кодексах (тобто списках. — М. К.) літописи»⁴⁹.

Думаю, що М. С. Грушевський помилявся.

44 Котляр М. Ф. *Галицько-Волинський літопис XIII ст.* С. 50.

45 *Галицько-Волинський літопис.* С. 98.

46 Там же.

47 Там же. С. 89. Тут згадано пінського князя Ярослава Ингваревича, котрий на короткий час захопив Луцьк і Пінськ.

48 *Галицько-Волинський літопис.* С. 89.

49 Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. С. 22.

Важко переставити у часі цей пасаж куди-небудь вперед, в наступні роки. Адже в 1228–1229 рр., до яких відноситься оповідь про спадок Мстислава Німого, Данилові й Васильку вже виповнилось відповідно 27–28 і 25–27 років. У тогочасній Русі то був вік зрілих мужів, а не юнаків. Свого часу я висловив припущення, що саме з процитованих слів починалась *Повість* про збирання Данилом волинської отчини, — а у всіх списках *Галицько-Волинського ізводу*, що дійшли до наших днів, ця *Повість* відкривається епізодом запрошення 1219 р. боярами і польським князем Лешеком Білим Мстислава Удатного на галицький стіл. Волинська повість дійсно насичена звітками про «бесчисленные рати, частые войны и многие мятежи». Того року Романовичі дійсно були ще дуже молоді: Данилові виповнилось 18, а Василькові 16 років⁵⁰. Наведене тут речення потрапило, здається, до середини розповіді про луцький спадок Мстислава Ярославича через невдалі редагування і перекомпонування тексту ізводу.

Важливо відзначити, що подібне наведеному вище емоційному вигуку галицького книжника речення зустрічається ще раз, в описі подій 1230 р.: «По сёмь скажемъ многыя мятежи, и великы лъсти, и бесчисленьныя рати»⁵¹. Начебто в даному випадку цей заголовок стоїть на місці — адже далі книжник гнівно повістує про боярські змови, що мали на меті вбити Данила, про зради бояр, підступах брата в перших Данила князя Олександра белзького. Та повної впевненості в цьому немає: процитовані слова зовсім не зв'язані з попереднім оповіданням про поразку угорського короля від галицького війська. Та й наступній розповіді *Літописця* вони не зовсім відповідають, оскільки «великы лъсти» дійсно мали місце, але особливих «мятежей» і великих і частих бойових дій у джерелі не відзначено.

Особливо багато перестановок і перебивок основного тексту відзначено мною в *Повісті* про повернення Данилом галицького стола. Вже сама її експозиція: розкаяння Мстислава та його наміри передати стіл зятеві — дуже розбавлені уривчастими і другорядними відомостями про посадження Данилом князя Ярослава Інгваревича у Перемишлі, далі у Межибіжжі, підступах проти Романовичів Ростислава пінського та ін. Так, згадана вище оповідь про захоплення Ярославом Луцька, Чорторийська і Пінська переривається емоційним відступом («начнем же сказати бесчисленьныя рати...»), після чого згадується, що Ярослав сидить у Луцьку, а бояри Данила радять йому схопити його і повернути собі Луцьк. Данило забирає Луцьк і віддає його брату Василькові, Ярослав при тому не згадується. Далі в тексті *Галицької повісті* йдеться про перемогу Романовичів над ятвягами, переговори Данила з Мстиславом Удатним, смерть останнього, після чого повістяр раптом повертається до Ярослава Інгваревича: «И по томъ же пустиста Ярослава и даста ему Перемышль и

50 Котляр М. Ф. *Галицько-Волинський літопис XIII ст.* С. 38–39.

51 *Галицько-Волинський літопис.* С. 93.

по томъ Межибожие»⁵², звідки виходить, що Ярослав потрапив у полон до Романовичів під час взяття ними Луцька, — але про це ми дізнаємось лише після повідомлення книжником низки інших відомостей.

Цілеспрямована, ідейно націлена течія *Галицької повісті* й на наступних її сторінках постійно переривається великими і малими вставками, що не відносяться прямо до її головної теми. На мою думку, це сталося при пізнішому редагуванні, можливо, неодноразовому. Серйозно перебивають текст цієї *Повісті* розповіді про відносини Данила Романовича з іншими руськими князями, Угорщиною, Польщею і ятвягами. Подібні включення сюжетів, що безпосередньо не стосуються основного змісту *Галицької повісті*, постійно розривають її текст.

Так, докладне і в цілому логічно послідовне повістунання цієї *Повісті* переривається на сторінках про чергове і тимчасове заволодіння Данилом галицьким столом, війні й укладенні миру з уграми (що підтримували ворожих князеві бояр) вставкою про втручання старшого Романовича в суперництво за київський стіл між Володимиром Рюриковичем, котрий сидів на ньому, і чернігівським князем Михайлом Всеволодичем. Після слів «король же вьротися вь Угры» вміщена ця коротка вставка: «Вьлодимер же посла к Данилов, рече: “Идетъ на мя Михайль, а помози ми, брате!” Данилови же пришедшу сътворити миръ межи ими...», а далі одразу ж знову продовжується оповідь про угорські справи: «По тѣхъ же лѣтѣхъ движе рать Андрѣй королевичъ на Данила»⁵³.

Як резонно гадав В. Т. Пашуто, ця вставка запозичена з *Київського літопису* кінця 30-х років XIII ст., сліди якої історик виявив у *Галицько-Волинському ізводі*⁵⁴.

І у більш цілісній, у порівнянні з *Галицькою*, *Повісті* про боротьбу Данила проти ординського ярма мною виділено велику кількість вставок. До неї включені також менші за обсягом і розпорошені в її тексті повісті про війни з ятвягами і втручання Данила Романовича у суперництво за австрійську спадщину. Особливо показовою для розуміння творчого методу складачів і редакторів *Галицько-Волинського ізводу* є названа останньою *Австрійська повість*. Часом вона повністю затінує основну і магістральну лінію *Антиординської*: організація опору владі Орди, підготовка до війни з татарами й кампанія проти Куремси. При цьому сама вона розірвана на кілька фрагментів, вміщених до повістунань про зовсім інші справи.

Австрійська повість у складі *Галицької* починається (що характерно для всього ізводу взагалі) без будь-якого переходу, безпосередньо після завершення історії про переможну війну Романовичів з ятвягами: «Присла король угорський къ Данилу, прося его на помощь: бѣ бо имѣ рать на бой с нѣмци; иде ему на

52 Там же. С. 89–90.

53 Там же. С. 94–95.

54 Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. С. 43.

помощь...»⁵⁵. Але після ефектного і докладного опису прибуття війська Данила до угорського короля книжник чомусь знов повертається до прибалтійських справ і детально розповідає про війну свого государя з литовським князем Мендовгом, участь у ній на боці галицько-волинського князя ятвягів і мирні переговори з Мендовгом. Після цього автор знову переходить до продовження *Австрійської повісті*: «По убиении герьчиковъ⁵⁶, рекомаго Фридриха, бився одолѣвъ королеви угорьскому, и убиень бысть (герцог. — М. К.) от своихъ боярь въ брани»⁵⁷. Мабуть, відчувши непослідовність і уривчастість своєї оповіді, галицький автор вмістив саме тут вже процитовані вище слова: «Гронографу же нужа есть писати все и вся бывшаа, овогда же писати въ предняя, овогда же вьступати въ задняя»⁵⁸.

І далі *Антиординська* та її складова частина — *Австрійська* — повісті неодноразово розриваються іншими вставками. Одразу після опису переможного походу старшого Романовича до Чехії (щоб допомогти синові Роману, обложеному чеським королевичем Оттокараром в одному із замків поблизу Відня) складач ізводу повідомляє про приїзд послів папи до Данила і невдалу їх спробу провести перетрактації з князем у Кракові: «Присла папа послы честныа, носяще вѣнецъ и ськыпетръ и коруну...»⁵⁹. Але й цій *Повісті* не судилось залишитися цілісною: вона майже одразу перебивається вставками про війну Романовичів з ятвягами, початок війни з татарською ордою Куремси, напад новгород-сіверського князя Ізяслава Володимировича на Галич та ін.⁶⁰

Аж до самого кінця *Галицько-Волинський ізвод* містить численні вставки і перебивки, що порушують, на мій погляд, його смисл і цілісність. Однак середньовічні книжники, слід гадати, вважали інакше. Їхні маніпуляції з текстом, можна думати, мали за мету справити максимально сильне враження на свого читача, створити в його уяві картину політичного життя Галицько-Волинської Русі, інших руських земель, близьких і далеких сусідів в усій її різноманітності. Та все це не залишає нам можливості вважати ізвод справжнім літописом.

Нарешті, варто сказати ще про одну особливість нашого ізводу, що відрізняє його від традиційних літописів: присутність у тексті незвичайно великої кількості свідчень очевидців. Справедливості заради слід зауважити, що у багатьох давньоруських літописах в описах походів, облог, штурмів, батальних сцен відчувуються живі інтонації учасників подій. Варто лише згадати емоційні розповіді про облоги і здобуття Батиєм давньоруських міст у 1237–1241 рр. у *Суздальському*, *Новгородському*, *Воскресеньському*, *Никонівському* та інших літописах. Подібні

55 *Галицько-Волинський літопис*. С. 112.

56 Ідеться про австрійського ерцгерцога Фрідріха Бабенсберга.

57 *Галицько-Волинський літопис*. С. 114.

58 Там же.

59 Там же. С. 116.

60 Там же. С. 116–117.

речі характерні й для *Галицько-Волинського ізводу*: в ньому розповіді про походи і битви посідають центральне місце. Але далі йтиметься не про це.

Брати-Романовичі, насамперед старший, Данило, апологією якого є наш ізвод, були, поза сумнівом, героями розповідей їхнього оточення: відданих їм бояр і дружинників. Літописці, що сприйняли такі розповіді, всією душею співчували державотворчим зусиллям Данила і Василька, вихваляли їх. Вони таврували галицьких бояр, що перешкоджали діям князів, спрямованим на відродження сильного Галицько-Волинського князівства, користуючись при цьому, серед інших, своїми усними джерелами.

Одним з найяскравіших прикладів засудження книжниками бунтівного боярства, котре прагнуло до анархії й посадження у краї прийшлих князів-маріонеток, перетворення Галицької землі на угорську провінцію, є розповідь *Галицької повісті*, що відноситься до весни 1230 р. Тоді Данило Романович заволодів Галичем, де з залогою сидів угорський король Андрій, котрого підтримували бунтівні бояри:

«Пусти (Данило. — М. К.) сына его (угорського короля. — М. К.) и проводи и до рѣкы Днѣстра; изыде же с нимъ единъ Судислав⁶¹, на нь же метаху камене, рекуще: “Изыди из града, мятежничѣ земли!”»⁶².

Настільки яскраву картину суспільного засудження боярина, що прислужував окупантам і боровся проти законної влади, міг створити хіба що очевидець, якщо не учасник події.

Так само описуються книжниками зрадницькі дії бояр, що мали на меті скинути, а то й забити Романовичів. Після слів «крамоле же бывши въ безбожныхъ боярехъ галицкыхъ» у *Галицькій повісті* розповідається про кілька змов проти Данила і Василька. З усією силою свого таланту автор викриває і засуджує боярських олігархів. Для теми нашої розповіді бачиться важливим насамперед те, що всі ці історії мають у підґрунті безпосередні враження людей, які бачили на власні очі те, що відбувалось.

Одного разу бояри, за словами книжника,

«съвѣтъ сътворише... на убиение и предание землѣ его (Данила. — М. К.). Съдящимъ же имъ в домѣ и хотящимъ огнемъ зажещи и, милостивому Богу вложившоу в сердце Василку изыти вонъ, и обнажившоу мечъ свой играа на слугу королева».

Цей невинний жарт молодшого Романовича справив приголомшливе враження на зрадників-бояр, котрі заманили до себе у дім князів:

61 Тодішній лідер ворожої Романовичам боярської партії у Галичі.

62 *Галицько-Волинський літопис*. С. 92.

«Невѣрнымъ Молибоговичемъ узрѣвши се, страхъ имь бысть отъ Бога, рекшимъ, яко: “Свѣтъ нашъ раздрушися” и побѣгшимъ имь, яко и окаянный Святополкъ»⁶³.

Щоб максимально посилити свою філіппіку, спрямовану проти змовників-Молибоговичів, автор наведених рядків удався до найсильнішого порівняння з арсеналу давньоруських письменників — порівняв їх з сумнозвісним на Русі в середньовіччі Святополком Окаянним, котрий, згідно з церковною легендою, забив трьох своїх братів.

Виключно яскраву картину, в якій важко не помітити безпосереднього відчуття свідка подій, створює галицький повістяр, описуючи урочистий в'їзд Данила Романовича до Галича 1238 р. Коли князь, що здолав нарешті своїх ворогів, під'їхав до валів міста і звернувся до «градських мужів» (міського патриціату) з полум'яною промовою,

«они же вѣскликнувшѣ рѣша, яко: “Се есть дрѣжатель нашъ, Богомъ данный” — и пустишася яко дѣти къ отцу и яко пчелы к матцѣ, яко жажущи воды къ источнику».

З глузуванням і сарказмом викриває автор церковного й світського феодалів, котрі прагнули будь що перешкодити вокняжінню у Галичі старшого сина Романа Мстиславича:

«Епискупу же Артемию и дворьскому Григорию възбранящю ему, узрѣвшима же, яко не можета удрѣжати града, яко малодушна блюдящася о предании града, изыдоста слезныма очима и ослабленнымъ лицемъ и лижуща уста своя, яко не имѣюща власти княжения своего; рѣста же сужею: “Прийди, княже Данило! Прийми градъ!”»⁶⁴.

Цим барвистим і піднесено-емоційним описом вокняжіння Данила Романовича в Галичі влітку 1238 р. я й завершу розповідь про жанр, склад і композицію *Галицько-Волинського ізводу*.

Переконаний у тому, що *Галицько-Волинський ізвод* XIII ст. так сильно й принципово відрізняється від літописів тому, що у Галицькій і Волинській землях у попередньому, XII ст., ймовіріше від усього, не велось літописання. Адже відомості галицького й волинського змісту у *Київському літописі* XII ст. не обов'язково могли бути запозичені з відповідних земельних літописів (як звичайно думають літописознавці). Вони могли створюватися зі слів галицьких і волинських інформаторів. Замість цього у Галицько-Волинській Русі вже з

63 Там же. С. 93.

64 Там же. С. 98–99.

середини XII ст., ймовірно розвивався інший, не літописний, літературний жанр: світських історичних повістей, присвячених місцевим князям.

Отже, існують підстави припускати, що *Галицько-Волинський ізвод* став своєрідним продовженням і розвитком особливої, притаманної Галицько-Волинській Русі, літературної традиції: написання історичних повістей, що замінили там звичайний літопис. Якщо це дійсно було так, то перед нами явище, виняткове у давньоруській писемності XII–XIII ст.

Інститут історії України НАН України